

SULAT NA ME, BASA NA U¹

Ang Politikal na Dating ng Panulat ni Eros Atalia

Sulat na Me, Basa na U: The Politics of Reading in the Works of Eros Atalia

ZARINA JOY T. SANTOS

Unibersidad ng Pilipinas Diliman
zarinajoytos@gmail.com

ABSTRAK

Ang papel na ito ay pagsusuri sa mga gawa ng manunulat na si Eros Atalia, nang may diin sa kanyang mga dagli, gamit ang kambal na perspektibo ni Bienvenido Lumbera at Rolando Tolentino. Para kay Tolentino, lahat ng pagsusulat ay politikal, kahit na, o lalo na, iyong mga akdang itinuturing ang sarili bilang “di-politikal.” Ang pagtatakwil sa politika ang politika nito mismo. Para naman kay Lumbera, maaaring maging produktibo ang panunuring Filipino kung gagamitin ang kanyang konsepto ng “dating.” Dahil maiksing paliwanag pa lamang ang ibinigay ni Lumbera sa dating, minabuti sa papel na ito na magbigay ng elaborasyon sa konsepto sa mismong paggamit nito sa pagsusuri sa mga gawa ni Atalia. Binibigyang-diin sa papel na ito na kinakailangan ng mambabasa upang magkaroon ng dating ang isang akda, dahil kung wala ay wala rin itong madaratan. Bilang popular, bagaman hindi “pop,” na manunulat si Atalia, mainam na lokasyon ang mga panulat niya para himayin ang konsepto ng dating. Gayundin, hinahayaan sa papel na ito na magsalita si Atalia mismo, hango mula sa panayam sa kanya, at gayundin sa komento niyang nakapagloob sa kanyang mga malikhang akda.

ABSTRACT

This paper is an analysis of the works of the writer Eros Atalia, mainly of his short-short stories, using the twin perspectives of Bienvenido Lumbera and Rolando Tolentino. For Tolentino, all writing is political, even
(Continued on next page)

1 The paper’s title is a reference to Atalia’s book, “*Ligo na U, Lapit na Me*,” a texting slang characterized by code switching and abbreviation. It can be formally translated as: Are you ready? I’m coming. *Sulat na Me, Basa na U* can be rendered as: I have written, now you read.

“*Eto ang problema sa mga tagaakademya na sulat nang sulat, sila-sila lang naman ang nagbabasa*” (Atalia 2009). Sa pahayag na ito ni Eros Atalia, maliwanag na mapanghamon at mapangwasak ang kaniyang kinalulugaran at pinaniniwalaang siste sa pagsulat. Maingay, sasabihin pa ng iba. Pero paano ba dapat basahin si Atalia? Paano kung sukatin ang kaniyang pagkamanunulat gamit ang panukat ng tinutudyo niyang akademya?

Tatlo ang layunin ng papel na ito:

Una, ilarawan ang proseso ng pagsusulat ni Eros Atalia, at ang kaniyang karanasan bilang nalathala nang manunulat; pangalawa, gamitin ang konsepto ng “dating” ni Bienvenido Lumbera upang ipaliwanag ang mga gawa ni Atalia; pangatlo, isakonteksto ang pagsusulat at politika ni Atalia batay sa politikal na panunuring pampanitikan ni Rolando Tolentino.

Bago suriinsuriin ang mga gawa ni Atalia, ipaliliwanag muna ang mga teoryang pampanitikan at pulitika nina Lumbera at Tolentino.

Ang politika ng panulat ayon kay Tolentino

Nakagugulat ang asersiyon ni Rolando Tolentino sa simula pa lang ng kaniyang *Pag-Aklas, Pagbaklas, Pagbagtas*: “lahat ng bagay ay politikal” (Tolentino 2009, 1). Tinataliwas ni Tolentino ang perspektibong “sining para sa sinig,” at iginigiit ang sitwasyong panlipunan at pangkasaysayan ng teksto, sa parehong pagsusulat at pagbabasa. Layunin niya ditong ihugpong sa isa’t isa ang dalawa, nang sa gayon ay magkaroon ng mas buong pananaw ang mambabasa sa pareho. Tinataliwas din niya ang matatawag na aspektong “personalistiko” sa pag-aaral ng panitikan sa Pilipinas: ang pagturing sa sinig at panitikan

(continued from previous page)
those, and especially those, works that consider themselves “non-political.” The disavowal of politics is itself its politics. For Lumbera, the Philippine literary criticism can become more productive using his concept of “datíng.” Because Lumbera’s explanation of “datíng” is only a sketch, this paper aims to provide an elaboration of the concept at the same time that it deploys the concept in analysing Atalia’s works. This paper emphasizes the need for readers and its importance in order for a work to have “datíng,” because without readers, the work and its meaning will be of no value. Because Atalia is a popular, though not a “pop,” writer, his works provide a perfect proving ground to explicate the concept of “datíng.” In addition, the paper lets Atalia speak for himself, via an interview, as well as the numerous comments included in his creative works.

KEYWORDS

Eros Atalia, datíng, pulitikal na kritisismo (*political criticism*), popular na panitikan (*popular literature*), dagli

bilang “lihim” o “mahika” na ang mga nakatatanda lamang ang maaaring maglahad sa mga nagnanasang maging manunulat din, na kadalasan ay mas bata. Lihim ito ng mga matandang manunulat, sila lang ang may alam, kaya kailangan ay pasailalim sa kanila ang batang manunulat. Ito ang pinagmumulan ng kanilang awtoridad. Dagdag pa rito, para kay Tolentino, ang pagtalikod o pagsasawalang-bahala sa politika ay politikal.

Mabigat ang ipinapataw na tungkulin ni Tolentino sa manunulat at sa panitikan. Bawat tula, halimbawa, ay nagsasaad kung paano tumula. Bawat maikling kuwento, nagsasabi kung ano ang silbi ng maikling kuwento. Bawat nobela at dula, nagtuturo kung paano mabuhay at mamatay (84). Kailangang linawin ng isang manunulat sa kaniyang sarili, kung gayon, kung bakit siya nagsusulat. Hindi katanggap-tanggap ang pagnanasang sumikat o kumita. Isang layuning aprobado ni Tolentino: may gustong sabihin ang manunulat sa mundo (245).

Kailangang suriin ng manunulat ang kaniyang sarili. Mula sa anong perspektiba siya nagsusulat? Kung sakaling ikakaila niya ang kaniyang uri, may pagkakataong magiging bahagi lang ang kaniyang pagsusulat ng reproduksiyon ng mga relasyon ng uri. Pinapalakas lamang niya, kung gayon, ang elitistang posisyon ng gitnang-uri at ng mataas ng uri, ang kaniyang bentaha sa lipunan (5).

Mula sa maikling pagpapaliwanag ng posisyon ni Tolentino na ito, madali nang mahihinuha na, kung susundan ang kaniyang perspektiba, hindi magiging katanggap-tanggap ang kawalan ng politikal na posisyon ng isang manunulat, gaano man kasikat, gaano man karaming kopya ng libro ang mabenta. Ang siste, sa unang tingin, iisiping kung sususugan ang maka-Tolentinong panunuri, negatibo ang magiging pagtatása sa mga akda ni Atalia. Ngunit hindi. Magkakaroon ng maliit na kabatiran sa asersiyong ito sa susunod na seksiyon, kung saan tatalakayin ang mga pagmumuni ni Bienvenido Lumbera tungkol sa batang mambabasa.

Ang “datíng” at “bago” sa Panitikang Filipino

Kasama sa koleksiyon niyang *Writing the Nation* ang sanaysay ni Lumbera na “Filipinizing

the Young Filipino Reader.” Para kay Lumbera, engkuwentro ang akto ng pagbabasa (Lumbera 2000, 116). Dito, dalawang aktibong ahente ang nagtatagpo: ang manunulat at ang mambabasa. Mayroon ditong interaksyon na magkahalong intelektuwal at emosyonal. Ang mismong akto pa lang ito ng pagbabasa, hindi pa napupunta sa kung ano ang nilalaman ng teksto.

Dagdag pa rito, hindi lang dalawang isip ang nagtatagpo sa pagbabasa, kundi dalawang mundo. Ang mundo ng mambabasa, ang kaniyang kinabibilangang kultura, lipunan, tradisyon, at iyon namang sa manunulat. Para kay Lumbera, kung maláy angmanunulat sa kaniyang *audienceo* mambabasa, maaari siyang magtanim ng aktitud o perspektiba sa isip ng manunulat (117). Pero para mangyari ito, isa sa mga kinakailangan ay magsulat sa isa sa mga wika ng Pilipinas. Dito, may bentaha si Atalia. Una, sa Filipino siya nagsusulat. Pangalawa, húli niya ang kiliti ng mambabasang Filipino lalo na ng kabataang mambabasa. Ebidensiya na ang kanyang istatus bilang *bestselling author*. Ngunit maitatanong, anong mga aktitud at anong mga perspektiba ang kaniyang naitatanim sa kaniyang marami-rami ngang mambabasa?

Batay sa dalawang tekstong tinalakay sa mga naunang seksiyon, halatang kumikiling ang papel na ito sa politikal na kritisismo rin mismo. Malaki ang responsabilidad na ipinapatong sa mga balikat ng bawat isang manunulat. Pero hindi labas sa politikang ito ang pagpapahusay sa kasanayan (craft) ng isang manunulat. Maaari ngang sabihing isa sa mga responsabilidad ng manunulat na maláy sa politika ay ang paghusayin ang kaniyang pagsusulat—kung hindi siya magaling, walang magbabasa sa kaniya, at walang makatatanggap ng kaniyang mensahe tungkol sa lipunan. Pero iba na rin ang usapan kung ang manunulat mismo ang magpoproklama na hindi politikal ang tunguhin ng kaniyang mga panulat at hindi ito bahagi ng kaniyang kamalayan at proseso ng pagsulat gaya nga ng sinasabi ni Atalia.

Hindi maikakaila, kahit sa kaniyang mga kritiko, o, sa parlance ng social media, *hater*, na si Atalia ay *hip*, *trendy*. Sapol niya ang panlasa ng kontemporaneong panahon. Mayroong asersiyon si Lumbera tungkol sa “bago” sa panitikan, na tinipon sa kaniyang koleksiyong *Bayan at Lipunan*. Aniya, sa “bago,” mayroon munang ginigiba (Lumbera 2005, 171). Gayundin, kailangang may dala ang “bago” na kabatirang hindi pa natin alam (173).

Ang pagdulot ng bago sa mambabasa, sa lipunan, ay parehong kapasidad at tungkulin ng manunulat. Ang konseptong ito ng “bago” ay maaari nating iugnay sa konsepto ni Lumbera na mas sentral sa papel na ito, ang “datíng.”

Ang “Dating: Panimulang Muni sa Estetika ng Panitikang Filipino” ay tinipon din sa *Bayan at Lipunan* ni Lumbera. Ang datíng ay ang impresyong naiwan sa isang tao sa tekstong kaniyang binasa, o dula o pelikulang kaniyang pinanood. Samantalang sa mga naunang diskusyon, tanging ang manunulat lamang ang pinakamahalaga. Titingnan kung ano ang kaniyang politikal na tindig, kung ano ang mga ideyang kaniyang ipinapalaganap, dito sa datíng, sinusuri na rin ang relasyon ng *audienceo* mambabasaat ng likhang-sining (94). Ang datíng na pagmumunian sa papel na ito, na siyang lunsaran ng pagsusuri, ay ang datíng ng mga akda ni Atalia sa kritiko mismo. Hindi lamang, kung gayon, na ang personal ay politikal. Maaari ding sabihing ang politikal ay personal. Isasaalang-alang dito ang subhetibong reaksiyon ng mambabasa sa mga akda ni Atalia. Ito lamangang masasabing buo o komprehensibong uri ng politikal na kritisismo. Ito rin naman ang nais mangyari ni Atalia. Aniya, kung mayroonmang political undertone ang kaniyang pagsulat at nais ng bumabasa na gumawa ng mas malalim na pag-aaral o political reading, “it’s up to you,” ika nga niya (Atalia, panayam, 2013).

Sapagkat maikli lamang ang naging mga tala ni Lumbera hinggil sa kaniyang konsepto ng “datíng,” palalawigin ito sa pamamagitan ng paggamit nito. Ang pahapyaw na pagtrato ni Lumbera sa “datíng” sa kaniyang lektura ay huhugpungan sa papel na ito ng munting kontribusyon, nang sa gayon ay mapalalim at mapayaman pa ito. Pero magagawa lamang ito “in action” o sa pamamagitan ng paggamit ng konsepto sa kabuuan ng pagbasa sa mga gawa ni Atalia mismo.

Maaaring sa simula pa lamang ay may pagtutol sa pagtuon ng pansin kay Atalia. Hindi nga ba’t popular na manunulat siya? Nasaan na ang pagpapahalaga sa “kalidad”? Pero si Lumbera na mismo ang nagsabi, ang “datíng” bilang “konsepto ng estetika ... ay naglalagay sa mambabasa sa sentro ng talakayan *sa halip sa likhang-sining*” (2000, 212). Bagaman hindi niya minamaliit ang papel ng

manunulat sa paglikha ng teksto, iginiit niyang nagsisimula lamang ang “pag-uusap tungkol sa estetika kapag buo na ang likha at iniharap na ito sa audience” (213). Kaya nga may kapangyarihan pa ring manggulat ang akda ni Lumbera, dahil sa kaniyang pagbibigay-diin sa audience. Ano’t anuman ang sabihin sa husay o hindi ni Atalia, hindi na ito mahalaga. Ang mahalaga, dumating na ito, nabasa at binabasa. May dinatnan na ito, ang libo-libong bumili ng kopya ng mga nobela’t koleksiyon ng maikling katha. Ang mga di-umano’y “de-kalidad” na gawa ay *paparating pa lamang*, at baka nga wala nang datnan, mapag-iwanan na, ang ibig kong sabihin—walang nagbasa. Walang audience.

Maaaring ituring ang pagbasang ito bilang pagbubukas. Hindi ang teksto ang binubuksan (binubulatlat), kundi ang mambabasa, ang kritiko ang nagbubukas. Hindi confrontational ang relasyon ng kritiko at teksto. Alinsunod din naman ito kay Lumbera. Sa kaniyang sanaysay na “The Rugged Terrain of Vernacular Literature,” sinabi niyang,

“In the study of Western literature as it is conducted in our colleges and universities, the students are taught to be “critical.” The approach is productive because the authors offered in literature courses have already been consecrated as leading figures in their respective countries. But such an approach is bound to flounder when applied to a literature whose lineaments are still in the process of being defined” (Lumbera 1997, 93, tingnan din ang 90).

Ang talagang tinutukoy na literatura dito ay ang atin.

Sa kabuuan ng papel, implisito nang sususugan ang mga ideyang inilatag sa mga naunang pahina. Lalabas na ang maka-Tolentino at maka-Lumberang pananaw sa panitikan sa mismong diskusyon ng mga nobela, dagli, at iba pang likha ni Atalia. Sa ganitong paraan, makapagsasalita si Atalia gamit ang sarili niyang tinig, kahit na palagiang nasa *background* ang tinig nina Tolentino at Lumbera. Ang tinatangka rito, kundi man konsiyerto, ay koro.

Ang mga teksto ni Atalia na piniling suriin sa papel na ito ay itinuturing na mga panandang batosa kaniyang karera. Bagaman hindi estriktong kronolohiko, mayroong pa rin itong lohiko o naratolohikong estruktura. Pinili ang mga teksto bilang palaman *skeleton* ng banghay ng buhay ni Atalia.

Ang makulay na buhay at karera ni Atalia

Ipinaganak si Eros S. Atalia noong 7 Hulyo 1975 sa Cavite. Ang ama niya ang nagsusulat noon para sa tabloid. Hindi bago sa kaniya ang mundo ng pagsusulat. Ipinakilala ito sa kaniya ng kaniyang hilig sa pagbabasa ng mga komiks at ng malimit na pakikisalamuha sa mga kaibigang manunulat ng kaniyang ama gaya nina Efren Abueg at Domingo Landicho. Alam niya ang pagbasa at pagsulat ngunit hindi niya alam kung ano ang panitikan. Kahit pa nga sa murang edad ay nabasa na niya ang mga higanteng akda sa *Sigwa* at ilang edisyon ng *Ulos* (Atalia, panayam, 2013).

Una siyang nagsulat noong nasa ikaanim na baitang at naging bahagi ng newsletter ng kanilang paaralan hanggang noong hay-iskul. Noong pumasok siya sa Philippine Normal University (PNU) upang magkolehiyo, kumuha siya ng kursong Bachelor of Secondary Education Major in Filipino. Naging bahagi siya ng *The Torch*, ang opisyal na pahayagan ng kanilang unibersidad. Noong mga panahong iyon, nagsusulat na rin siya ng mga horoscope sa tabloid (Atalia, *Taguan-Pung* xxi). Ayon sa kaniya, “kumikitang kabuhayan” ang pagsulat dahil hindi pa man siya nakatatapos sa pag-aara, kumikitana siya dahil dito.

Matapos sa kolehiyo, saglit na natigil sa pagsulat si Atalia. Nakita niya ang pangangailangang humanap ng trabaho at magtrabaho gamit ang pinagtapusang kursosa kolehiyo—ang pagtuturo. Dahil dito, dumalang ang mga akdang kaniyang nasulatlalo na noong magturo siya sa Lourdes School of Mandaluyong at St. Mary of the Woods (xxi).

Nakita ni Ataliaang pangangailangang mulingmag-aral upang lalong maging “sapat” para lumalagong kamalayan ng kaniyang mga mag-aaral. Kumuha siya ng Master of Arts in Language

and Literature—Filipino sa De La Salle University (DLSU) at nagtapos noong 2008. Sa panahong ito nagtuturo na siya sa Unibersidad ng Santo Tomas (UST) at bahagi ng Center for Creative Writing and Studies bilang Junior Associate. Dito niya nakilala ang mga nagsilbing inspirasyon niya at tagapayo bilang isang nagsisimulang manunulat. Marahil kung ‘matapang’ man siyang maituturing ngayon, ito ay dahil umano naihanda siya ng kaniyang mga kilalang magagaling na manunulat din gaya nina Jun Cruz Reyes at Fanny Garcia na mga naging guro niya sa DLSU. Pinayuhan siya ng mga ito na maging manhid sa mga kritisismo na ibibigay ng mga kritiko (xxi).

Taong 2006 nang lumabas ang kaniyang unang koleksiyon ng mga dagli, ang *Taguan-Pung: Koleksyon ng mga dagling kathang di pambata*. Laking pasasalamat ni Ataliala gabay ni Jun Cruz Reyes sa aklat na ito. Ayon kay Atalia, si Reyes ang naggiya sa kaniya na magsulat tungkol sa mga bagay na hindi kayang isulat ng panahon. Dito niya naisip ang paksatungkol sa pagkamatay o pagpapakamatay. Kaya’t sa koleksiyong ito, tinalakay niya ang mga paraan ng pagpapakamatay: may kasama o wala, paano, saan at iba pa. Tatawagin rin ang koleksiyong ito na *Manwal ng mga Napapagal: Kopi teybol dedbol buk*. Ayon kay Atalia, impluwensiyal ang papuri ni Reyes sa akdang ito kaya’t sinubukan niya itong isali sa Palanca Memorial Awards ngunit sa kasamaang-palad ay hindi siya nagwagi. Sa kabila nito, hindi siya tumigil at sa halip, nag-anak pa ang akdang ito ng mga kuwento ring babagtas sa pakikipagsapalaran ni Vladimir Villalobos sa kaniyang pag-uurirang sa buhay.

Taong 2006 nagwagi si Atalia sa Don Carlos Palanca Memorial Awards ng Unang Gantimpala para sa kaniyang maikling kuwentong “Si Intoy Siyokoy sa Kalye Marino.” May nosyon ang maraming mag-aaral ng panitikan na pasaporte ang pagkapanalo sa Palanca upang ibiyahe pataas at tawaging lehitimong manunulat ang isang manunulat, di-umano.

Nagpatuloy ang pakikipagsapalaran ni Vladimir Villalobos sa paghahanap ng kasagutan sa kaniyang minsa’y pilosopong mga tanong at paghahanap sa kaniyang pag-ibig na si Jenny sa *Peksman (Mamatay ka man) Nagsisimungaling Ako* noong 2007, *Ligo na U, Lapit na Me* noong 2009 at sa *It’s Not That Complicated: Bakit Hindi pa Sasakupin ng mga Alien ang Daigdig* noong 2012. Ang huling tatlong akdang ito ang higit na nagpakilala kay Ataliabilang manunulat ng modernong panahon na nakikiayon sa paraan ng pag-iisip at pagsasalita ng kabataang Filipino. Noong 2011, isinapelikula ang *Ligo na U, Lapit na Me* at naging isa sa mga kalahok sa Cinemalaya Festival samantalang isinadula ng Tabsing Kolektib, isang panteatrong organisasyon ng Unibersidad ng Pilipinas, Los Baños ang kaniyang nobelang *Ligo na U, Lapit na Me* noong Marso 2016. Sa tingin ng Tabsing Kolektib, pagsilip ito sa posmodernong pag-iibigan, pagtingin sa relasyon, at kung paano makitungo rito ang mga milenyal. Ito rin naman ang kaniyang merkado. Kaya nga sa mga kabataang ito niya iniaalay ang kaniyang mga akda. Sa kanila na sumusubok ng iba at bago dahil sawa na sa luma at pare-pareho:

*Ang librong ito ay alay ko sa mga kabataang handang humamon sa kanyang panahon. Sa mga indibidwal na naninindigan na tahakin at kamtin ang tingin nila’y par asa kanila, at bagamat kahit paano ay tumatalima pa rin a mga naghahari-hariang institusyon, pasimpleng sumusuway at hinahanap ang kanilang panlasa. Mapagalitan naman. Awayin man mahanap lang ang kanilang sarili (Atalia, *Wag Lang Di Makaraos* x).*

Pananaw sa panitikan at pagsulat

Para kay Atalia, ang pagsulat ay isang propesyon. Isang propesyon na maaring maging bukal ng kabuhayan. Nasa kolehiyo pa lamang siya ay nagsusulat na siya sa mga tabloid. Rumaket din siya sa paggawa ng mga talumpati ng mga politiko. At hanggang ngayon ay kaliwa’t kanan ang mga proyekto ng gagawing susunod na pelikula para sa Cinemalaya, teleserye para sa isang network na ididirehe pa ng batikang si Chito Roño. Sabi nga niya, “parang livingroom showcase ni Willie Revillame at Kumikitang Kabuhayan ng ABS-CBN” ang propesyong ito (Atalia, panayam, 2013).

Malawak ang panitikan para kay Atalia. Sinlawak ito ng masang pinipilit niyang abutin sa pamamagitan ng kaniyang panulat. Sabi niya: “Sa akin simple lang ang dahilan kung bakit ako

nagsusulat. Naghahanap lang talaga ako ng kausap at ini-imagine ko rin na ang kausap ko ay yung mga katulad ko ring pasaway. Yung makikita mo sa mga kanto-kanto, nakikipag-inuman, nakikipagharutan. Kapag nagsusulat ako ini-imagine ko ang mga kausap ko ay ang mga kainuman ko” (Atalia, panayam, 2013).

Sa ganitong paniniwala lumitaw ang isang estilong kilala ng masa. Gamay ng ordinaryong mamamayan na basahin at makaugnay sa kuwento dahil may hawig sa kaniyang sariling karanasan. Sa pamamagitan ng paggamit ng ordinaryong wika, yung wikang naririnig sa dyip, sa palengke, sa gitna ng paghaharutan ng mga magbabarkada sa mall, nailalapit niya ang kaniyang mga akda sa masa. Halimbawa, sinabi ni Vlademir Villalobos sa kaniyang nobelang *Ligo na U, Lapit na Me*, “*Ngayon pa lang ako nauulol nang ganito. Ngayon pa lang ako nagsentimyento nang ganito. In-love nga yata talaga ako kay Jen. First love? Ngitngit ng diyablong malupit!*” Dala ni Atalia ang danas ng karaniwang tao at inihaharap niya ito sa kanila sa pamamagitan ng kaniyang akda. Para kasi kay Atalia, nais niyang ang panitikan ay nakararating hanggang sa mga madidilim na sulok ng eskinita, hanggang sa malalamok na tambayan sa mga sulok-sulok at kanto, kapiling ang mga ina sa tanghali o hapon habang nagpapatulog ng bata o nagpapalipas ng oras. Dapat lamang umano na ang mga sinusulat ng manunulatay parang tabloid o kending nailalako sa lansangan, mura, *accessible*, at *readable* ng lahat (Atalia, panayam, 2013).

Magandang layunin ang mailapit ang Panitikan sa masa. Ayon kay Atalia, inaasam niya ang oras na makikitang nagbabasa ang mga tao kahit ano pa man ang ginagawa nito. Para kay Atalia, maaaring maging malaya ang panitikan. Mangyayari lamang ito kung malaya rin ang manunulat. Malinis at malinaw, walang ibang kulay ang kaniyang bista. Kaya ng isang manunulat na pumagitna o ganap na umalis sa kahon ng politikal na paniniwala. Kaya niyang, sa simpleng salita, magkuwento lang.

Popular writer, fad, maingay, at hindi panitikan?

Sa panimula ng mga aklat ni Atalia, lagi’t laging mararamdaman ng mambabasa ang mga pasaring o patama sa mga taong kahit sa interview ay ayaw niyang pangalanan. Ayon sa kaniya, may mga taong ayaw ikategorya bilang panitikan ang kaniyang mga akda at kung kikilalanin man itong panitikan, tatawagin siyang popular writer “lang.” Patuloy pang kritisismo ng mga ito, siya ay hindi masining kundimaingay lang. Bilang sagot dito, sinabi niya sa kaniyang matapang na mensahe para sa kaniyang mga kritiko:

Gaya pa rin ng dati, inaasahang may mga magtataas ng kilay, iismid at ngingiwi. Kasi hindi kami magkatulad ng ispelang sa kultong kanilang kinabibilangan. Sila kasi yung nagsasabi kung sino ang mahusay na manunulat at totoong nagsusulat ng totoong panitikan... ayon sa kanilang panlasa. At kapag pasado ka sa kanilang di umano’y metikulosong panlasa at ispelang malamang bukas-makalawa, bibigyan ka ng parangal (na sila rin ang magbibigay) at irekomenda na mabigyan ng pandaigdigang parangal. (Atalia, Wag lang di Makaraos x)

Sa ganitong siste, may nakikitang mali si Atalia tungkol sa kalakaran ng panitikan sa bansa. Ayon sa kaniya, nag-ugat ang problemang ito nang magsimulang akuin ng akademya ang pagtatakda ng pagiging panitikan ohindi panitikan ng isang akda. Malimit, kinikilalang panitikan umano yaong mga akdang hindi maintindihan ng mga mambabasa. Sinabi ni Atalia:

“Ito ang problema sa mga tagaakademya na sulat nang sulat, sila-sila lang naman ang nagbabasa. May ilan pa nga na pinangangatawanan ang pagtataray na wala siyang pakialam sa kaniyang mga mambabasa kung naiintindihan ba siya o hindi. Tapos, kapag hindi siya binabasa, ang siyang sisihin ay mga estudyante. Kinuwestiyon ng mga ito ang mga popular writer at popular literature. At ang mga

kagaya ko raw ang dahilan kung bakit hindi tumataas ang pag-aaral ng panitikan. Ay, sus! Gusto kasi ng mga ito, kapag mga apat lang ang nakakaunawa sa trabaho nila, mas matalino sila. Mas mahusay silang mga manunulat” (x).

Halatang-halata ang pagtaliwas ni Atalia sa mga nagkakait sa kaniya ng pagkakataong, ayon sa kaniya, na makapagkuwento nang malaya. Ngunit tanggapin man ni Atalia o hindi. Nasa sistema na ito ng panitikan sa bansa. Ayon kay Rolando Tolentino, ito ang nagtuturo, nag-aaral, nagkakanonisa, at nagdadambana ng manunulat. Pinatutunayan lamang nito ang kapangyarihan ng akademya sa pagdidikta ng papasok sa kategorya ng panitikan at hindi. Ngunit ang kapangyarihang ito ay hindi absoluto. May papel din ang manunulat mismo. Sa kaniyang paggiit ng kaniyang sarili at buong pagmamalaking sasabihin, ikikilos at pangangatawanan na “manunulat ako” (Tolentino 237). Ito ang parehong ginagawa at hindi ginagawa ni Atalia. Ginagawa niya ito sa pamamagitan ng patuloy na pagsulat sa kabila ng mga batikos ng mga kritiko nang may pagmamalaki. Hindi niya ito ginagawa sa pamamagitan ng hayagang pagsasabi na, “Bahala kayong mag-isip kung ano ako. Kung ano ang iisipin ninyo tungkol sa akin, iyon ako.”

Pagpoposisyon sa Sarili Bilang Manunulat

Kung babalikan ang politikal na kritisismo ni Rolando Tolentino, sinabi niyang kailangan ng manunulat na malinaw sa kaniyang sarili ang kaniyang dahilan kung bakit siya nagsusulat. May tatlong dahilang inilista si Tolentino: a. nais sumikat; b. gustong yumaman; dahil may gustong sabihin sa mundo (245). Ang unang dalawang dahilan ay hindi politikal. Ang ikatlo ay politikal. Bakit nga ba nagsusulat si Atalia? Sinabi niya,

Kung mayroon mang dapat mag-compartmentalize o mag-pigeon hole at ilalagay ako sa spectrum, iyon ay ang mga kritiko o mambabasa. Ang manunulat, ang primary na trabaho niya ay magsulat, yung sumuri ng trabaho niya kritiko iyon. Ngayon kung sasabihin niyang art for art’s sake at iba pang kachorvahan, iniuwan ko sa inyo iyon bilang mga iskolar, bilang mga mag-aaral ng panitikan o bilang mga kritiko. Sa akin, simple lang ang dahilan kung bakit ako nagsusulat. Naghahanap lang talaga ako ng kausap at ini-imagine ko rin ang kausap ko yung mga katulad ko ring pasaway. (Atalia, panayam)

May nais sabihin si Atalia sa kaniyang mambabasa. Malinaw na politikal ang hangaring ito ayon kay Tolentino. Aniya, kapag sinabing politikal, mayroon itong nais baguhin, layuning nais makamit at lipunang nais marating. Dagdag pa ni Tolentino, bawat akda na sinusulat ay isang manipesto hinggil sa mga posibilidad ng mga bagay at lagay—“kung paano tumula, kung ano ang silbi ng kuwento, kung ano ang paninindigan ng manunulat sa mga bagay na kaniyang sinasambit sa kuwento at dula, kung paano mabuhay at mamatay” (84). Sa kaso ni Atalia, ginagawa niya ito *subconsciously*. Idinagdag pa niya:

“Hangga’t maaari, hangga’t makakaya ko, ayokong magpasakop sa isang doktrina sa isang political ideology. Although sinasabi ng marami na ang panulat ay laging politikal, iginagalang kong lahat’yan. Pero kung aware ba ako o conscious ba ako habang nagsusulat ako, hangga’t maaari’y iniuwasan ko. Conscious ako na maging conscious na punahin lahat. Totoo naman hanggang ngayon maraming magsasaka ang inaapi, maraming babae ang inaapi, okay pa rin yun but then again hindi ako nagsusulat para mag-subscribe sa isang doktrina o ideological na isinusulong, ano man yun” (Atalia, panayam).

Kaya nasa kamay na ng kritiko ang kongklusyon kung politikal nga ba magsulat si Atalia, habang isinasaalang-alang ang sinabi ni Tolentino na ang pagiging apolitical o anti-political ay politika rin. Sa pamamagitan ng paglalangkap ng buhay ng ordinaryong mamamayan at paggamit ng boses ng ordinaryong tao, nagiging politikal ang pagsulat ni Atalia. Sa nobela niyang *Ligo na U, Lapit na Me*, gamit ang boses ng pangunahing karakter, sinabi niya,

sa dami ng mga nadarakip na isnatser at holdaper (na nagsisiksikan sa mga pampublikong piitan), himala ng mga himalang marami pa ring gumagalang politiko na bilyon-bilyong piso ang dinambong sa bayan. Himala pa rin ng mga himalang ulit pa rin natin silang binoboto. Himalang napagkakasya natin ang minimum wage na wala pa sa Php 400 sa isang pamilya na may anim na miyembro at himalang hindi nagsasawa ang Pinoy sa instant noodles, tuyo at pagpag/tirtir (Atalia 2013, 31).

Kung hindi pa politikal na matatawag ang pahayag na ito, ano na lang politikal?

Ang politikal na dating ng pagsulat ni Eros Atalia

Dalawang aklat ang naisulat ni Atalia na pawang mga koleksiyon ng dagli. Pinili ang mga akdang ito dahil dito siya nagsimula at nakilala. Gayundin, masasabing *quintessential* na Atalia ang mga dagli, dito makikita si Atalia sa kaniyang pinakamahusay, at dito rin pinakalitaw ang tatak ng isang “akdang Atalia.” Sa dagli, matalas ang kritisismo ni Atalia sa lipunan. Sa anyong ito pinamatutunghayan ang talas ng kaniyang isip at talas ng kaniyang panulat.

Ang kaniyang unang akdang *Taguan pung at Kopi Teybol Dedbol Buk* noong 2006 ang naging lunsaran ng kaniyang pagkamalikhain bilang manunulat ng dagli. Sa pagkaalala nga ni Jun Cruz Reyes, isa ring manunulat, si Atalia ang kauna-unahang gumawa ng koleksiyon ng mga dagling katha o flash fiction (Atalia, *Taguan-pung xi*). Sinundan ito noong 2011 nang ilabas niya ang *Wag lang di makaraos: 100 Dagli (Mga Kiventong Pasaway, Paaway at Pamatay)*.

Sa paglikha ni Atalia ng dagli makikita ang pagbabagong inihatid nito sa pagsulat ng ganoong anyo. Kung noong 1900, kung kailan unang lumaganap ang dagli, ay nakasentro ito sa mga mensahe o kuwento ng pag-iibigan, o di kayaay malinaw ang politikal na pananaw ng manunulat, iba ang naging atake ni Atalia. Ayon kay Jun Cruz Reyes: “Ang mga kuwento ni Eros Atalia ay naroroon sa mga hindi niya ikinukuwento. Nagtiwala si Atalia sa kakayahan ng mga mambabasang Filipino na bumasa ng mga talinghaga sa likod, pagitan, at ilalim ng mga salita” (x).

Gaya ng sinabi ni Jun Cruz Reyes, naging matimpi si Atalia sa pagsulat tungkol sa kaniyang lipunan. Ipinapakita niya lamang ito ngunit walang pagtatangkang husgahan ito. Bahala ang mambabasa na mag-isip kung mali ba ito sa kaniyang paningin o tatanggapin ito dahil totoong realidad ang ipinakikita rito. Isang halimbawa ang dagling ito na makikita sa *Makaraos*, ang “Kumpisal.” Narito ang matapang na paglalantad ni Atalia sa katotohanang may mga paring may anak atmay pamilya. Isang bagay na hindi bukás na pag-usapan sa ating lipunan ngunit dahil pinaksa sa isang dagli ay malinaw na may nais sabihin. Marahil na iwaksi na ang ipokrasiya. Ipinakita niya sa dagling ito na hindi bawal talakayin ang mga “bawal.” Sabi ni Pambansang Alagad ng Sining Bienvenido Lumbera: “Ang dagli sa panulat ni Eros Atalia ay may iba-ibang anyo at pakay. Nagpapatawa, nanggugulat, nakasusugat, parang bato-bato sa langit, ang tamaa’y lihim na ginagalit. Tunay na manlilikha ng Siglo 21 si Atalia—maláy siya sa ugali, galaw, at gaslaw ng panahon at ang ganitong kamalayanay siyang tiyak na aakit sa mga mambabasang kabataan” (Atalia, *Wag Lang Di Makaraos xx*).

Sa dagling “Manananggal” iniba ni Atalia ang atake sa emosyon ng mga mambabasa. Kung sa unang dagli, narooing mahiya ka sa katotohanang sinasabi noon tungkol sa mga pari at simbahan, sa dagling ito naman tinahak ni Atalia ang mga kapaniwalaang halaw sa kuwentong bayan. Ginawa niyang parang isang normal na tao ang manananggal na maaari din palang nagkakaroon ng *senior*

momento pagkalimot. Ang dáting kinatatakutang nilalang ay katawa-tawa na ngayon dahil sa pakikiuso sa lengguwahe ng mga normal na tao.

Sa “Balut Vendor,” taktikang pananakot ang ginamit ni Atalia. Gumamit siya ng imahinaryong estilo upang gisingin ang payapang isip ng kaniyang mambabasa. Na sa totoong mundo, ang mga bagay na hindi mo napapansin dahil sa kaabalahan sa ibang bagay ay sasampal at sasambulat sa iyong harapan. Ganito ang karanasan ng pagkagulat at pagkatakot na naramdaman ng mag-aaral na nilalamay ang kaniyang repleksiyong papel para klase na binulaga ng multo ng isang magbabalut sa katahimikan at kadiliman ng gabi.

Bukod sa paksa ng ginagawang repleksiyong papel ng mag-aaral tungkol sa social justice ay walang bakas ng panlipunang elemento ang akda. Ang pagpaksa sa konsepto ng multo ay isang pantasya lalo na sa mga hindi naniniwala rito. Konsepto itong naglalayo sa isang tao sa kaniyang rasyonal na katauhan. Sinasabi ng akda na habang ang konsepto ng social justice o katarungang panlipunan ay patuloy na pinagmumunian, may mga bagay na walang katiyakan dahil hindi mapatunayan ang katotohanan.

Sa ikalawang dagling “Pila-Pila” naging mas malinaw ang paksang panlipunan ni Atalia. Halimbawa ito ng ikalawang uri ng dagli ayon kay Tolentino na pumapatungkol sa pang-araw-araw na pamumuhay ng isang tao sa kaniyang lipunan at ang epekto ng mga suliraning patong-patong na ang bigat ay nakasandig sa balikat ng bayan. Dito pinaksa ni Atalia ang epekto ng malawakang illegal logging na nagaganap sa iba’t ibang probinsiya sa bansa. Narito ang katotohanan ng mga flash flood sa Quezon, sa St. Bernard sa Leyte, at nitong taon lamang, sa Mindanao.

Naging matimpi si Atalia sa pagpapahayag ng kaniyang pananaw ukol sa isyu ng illegal logging. Sa kuwento, may isang bayang nasalanta kung saan maraming namatay dahil sa sakuna ng pagbaha. Biktima rito ang mamamayan ng kasakiman ng mga illegal logger. Malinaw ang suliranin at solusyon na gaya ng sinabi ng tauhan, ito ay ang pagpapatigil sa illegal logging ngunit hindi malinaw kung sino ang salarin. At ano ang papel ng gobernador sa sakuna? Sa kaniya ba maaaring ibaling ang sisi dahil sangkot siya rito, o marahil dahil wala siyang ginawa?

Lumihi si Atalia sa estilong pasanaysay ni Tolentino (Tolentino, “Weder-weder Lang” 34). Pakuwento ang naging daloy ng dagli atganito rin ang estilo sa buong aklat. Mula dito makikita ang paglikha na sariling estilo ni Atalia sa pagkatha ng dagli. Ito ay kuwento at pagkukuwento ng tungkol sa lahat ng bagay na maaaring naiisip o nararanasan ng tao. Hindi ito nakakuwadro sa espasyo ng lipunan at hindi rin nagkukulong sa mambabasa sa apat na kanto ng espasyong punông pagkabalisa at kawalang-katiyakan.

Mainam na ring banggitin dito ang maikling kuwento ni Atalia na nasabi na ngang nagwagi sa Gawad Palanca noong 2006. Ang teksto ay umikot sa buhay ni Intoy, ang pinakamagaling na maninisd sa kalye Marino. Sa isang miserableng lugar kung saan umaasa ang karamihan sa tahong na makukuha sa dagat.

Umiibig si Intoy kay Doray. Si Doray na ang ikinabubuhay ng pamilya ay ang pagtitinda ng ‘tilapya’ sa mga parokyano sa pantalan. Magkakaroon ng seksuwal na ugnayan ang dalawa sa kabila ng kawalan ng pambayad ni Intoy dahil sa salot sa tahungan. Hindi magiging ‘ideal love story’ ika nga ng mga romantiko ang kuwento nina Intoy at Doray. Walang kikiligin sa kuwento ng isang puta at isang maninisd ng tahong na mistula nang siyokoy dahil sa trabaho. Hindi rin maeengganyo ang mambabasa dahil sa halip na kastilyo at hardin ay sa maruming tubig-dagat at lugmok na lugar ang kanilang kinaroroonan.

Mag-iiba naman ang tono ni Atalia kapag nobela na ang pag-uusapan. Kompara sa “Intoy Siyokoy,” kolokyal kung hindi man balbal ang tinig ng kaniyang mga nobela. Sabi nga ni Atalia, seryoso siya sa hindi pagiging seryoso. Kaya ang hilig niya sa pamimilosopo, ang matingkad na katangian ng kaniyang nobela, kaya niyang paksain ang mga bagay na hindi talaga pinapansin dahil kakatwang pansinin. Halimbawa, ang pagkuwestiyon kung bakit puro katoliko ang hinahabol ng mga aswang sa pelikula, ang deskarte ng mga Filipino kapag baha, paano makatitipid sa Maynila.

Bukod sa mapang-asar, nakaiinis at pilosopo si Atalia sa kaniyang unang dalawang nobela.

“Ito ang gusto ko kay Ma’am Ethics, kung makapangaral ng paggalang sa faith ng iba, panalo. E, nung puntahan ko nga sya sa faculty room para magpasa ng think piece, nakakitaako ng rebulto ng alkansyang Buddha at paper weight ng mga anito” (Atalia 2013, 28).

Hindi rito tinangkang kinisin ang wika. Kung paano ito sabihin ng isang kabataang nalubog sa dalawang magkaibang wika ay ganoon din niya ito isinulat. Lumalampas din si Atalia sa kumbensiyon sa pagsulat. Ang ‘siya’ ay ‘sya,’ ang ‘mayroon’ ay ‘meron,’ ang ‘bakit’ ay ‘ba’t.’ Kaiba ito sa kaniyang estilo sa “Intoy Siyokoy.”

“Sisid si Intoy. Nangabay sa mga tulos ng kawayan. Hinihila ang sarili pababa sa pamamagitan ng pabaligtad na pag-akyat sa palosebo . Inuga niya ang mga pahalang na kawayan. Kinuskos ang mga nakakapit na tahong Umalsa ang mga laman, lumabusaw lalo ang tubig. Wala siyang gaanong maaninag. Pinasya niyang umahon na.”(4)

Pansinin ang ‘siyang’ na ‘syang’ sa kaniyang mga nobela. Bukod dito naglagay din ng higit na pansin si Atalia sa paglalarawan at paggamit ng mga imahen sa “Intoy Siyokoy.” Para bang buháy at sinasamahan ng mambabasa si Intoy habang sumisisid sa kailaliman ng dagat.

Ang Hamon ng Kritisismo

Makabagong manunulat si Eros Atalia. Maaaring totoong dumadaan siya sa mapang-usig na paningin ng mga manunulat na hindi pabor sa kaniyang estilo ng pagsulat. Ito marahil ang dahilan kung bakit nagiging matapang siya sa pagdepensa sa kaniyang sining at pamamaraan ng paglikha nito. Ipinagtanggol ni Lumbera ang mga “bago” at makabagong pagsulat. Ayon kay Lumbera:

Sa pagkalansag ng mga anyo, ang bago ay hindi susuriin ayon sa halimbawa ng mga nangaunang manunulat. Pantay na ngayon ang larangan, at bukas na sa manunulat ang iba’t ibang pagsasanib ng mga anyo, na dati’y itinuturing na bunga ng kabanuan o kawalan ng matimong pagkaunawa sa anyong kanyang tinalikdan. Pinalaya ng pangyayaring ito ang manunulat— ngayo’y makakapagsulat na hindi ayon sa batas na ipinatutupad ng mga “eksperto” kundi ayon sa kanyang pangangailangan o sa pangangailangan ng kanyang mambabasa (Lumbera 2000, 169).

Sa pagbasa at kritisismong iniaalok ni Lumbera, masasabing “malaya na ang awtor sa pagpili niya ng mga pamamaraan at teknik na inaakala niyang mabisang makapaghahatid sa nais niyang ipaabot sa kanyang mambabasa” (170). At mula sa panayam at mga akdang nabasa, masasabing tiyak na tiyak ang pananaw ni Eros Atalia sa kaniyang sarili bilang isang manunulat. Malinaw ang tindig ni Atalia. Iniiwan niya ang pagbasa, pagsusuri, at anumang reaksiyon sa kaniyang pagsulat sa kaniyang mambabasa. Sa ganito, angkop na angkop ang pagbasa ng kaniyang mga akda batay sa naging “datíng” nito sa mambabasa. Ngunit si Atalia mismo bilang manunulat ay isang teksto na maaaring basahin. Iba rin ang kaniyang “datíng.” Ang kaniyang “paghiwalay” sa isang uri ng manunulat na idinidikta ng lipunan, ang kaniyang pagbabago sa paggamit ng wika sa kaniyang mga akda, ang kaniyang pagkukuwento, ay isang politikal na hakbanging nagpapakilala sa isang bagong anyo ng panitikan sa bansa.

Sa totoo, kahit magbukas pa nang mas maluwang ang pinto ng panitikan sa pagtanggap sa mga makabagong estilo sa pagsulat, ayon kay Lumbera, mahalagang tandaan ang sumusunod: “Una ang bago ay tentatibo, kapag sumangkap na ito sa tradisyon, ang bago ay nagiging luma; ikalawa, ang bago ay relatibo, nakadepende ang pagkabago ng akda sa mga akdang nauna rito. May kaugnayan ito sa luma at sa lahat ng mga akdangsumilang sa kasaysayan ng anyo, nilalaman, at pamamaraan. Ang bago ay hindi terminong nagpapakilala ng kalidad. Hindi ibig sabihin na bago ay mahusay na. Ang tanging isinasaad ay ang kaibhan ng akda batay sa panahon at katangian. Iba pang usapin ang kuwestiyon ng kalidad” (Lumbera2005, 174).

Sa kabila ng iba’t ibang pananaw tungkol sa kritisismo at pagbasa sa mga makabagong anyo ng panitikan, totoong dahil sa mga pagbabagong ito, sa isang banda ay yumayaman ang panitikan at natutulungan nito ang mga mambabasa, bata man o matanda na gamitin pa at mas patalasin ang imahinasyon at magkaroon din ng “ibang” pagtingin sa buhay at lipunan.

At ang kritiko, patuloy na mag-iisip, patuloy na magkikritika, patuloy na magbabasa at magtatangkang maghanap ng iba, naiiba, kakaiba sa panitikan. Sa sanaysay na ito, hinabing parang banig ang tinig ng mga kritiko, at ang kay Atalia. Mainam na tapusin ito gamit ang mga salita na *paratext*: ang “Introduksiyon” ni Chuckberry Pascual sa nobela ni Atalia na *Tatlong Gabi Tatlong Araw* (2013). Sa isang banda, bahagi ng nobela ang introduksiyon, inilagay ito sa mga unang pahina ng libro bilang pang-akit sa mambabasa. Sa isang banda, hindi pa rin ito ang tinig ni Atalia, kundi tinig ng isang kritiko, kaibigan man niya o hindi. Ang *assessment* ni Pascual sa gawa ni Atalia ang patunay, sa tingin ko, angkop ang pagbasa kay Atalia gamit ang politika ni Tolentino, at lapit ni Lumbera.: “Oo, sinungaling din ang mga salamin na ibinibigay niya sa mambabasa, pero lubhang makintab ang rabaw at malinaw ang repleksiyong ibinibigay sa sinumang humarap” (Pascual 2013, i-ii). Ang natitira ngayon ay ang pagbabasa sa mga katha mismo. Sa mambabasa nagtatapos at nagsisimula ang lahat.

MGA SANGGUNIAN

- Abueg, Efren R. “Pagpapakilala.” *Ligo na U, Lapit na me*. Pasay City: Visprint Inc. 2013. Print.
- Atalia, Eros S. *Tauan-Pung Koleksyon ng dagling kathang di pambata, Manwal ng mga napapagal Kopi teybol dedbol buk*. Manila: UST Publishing House. 2006. Print.
- Atalia, Eros S. *Wag lang di Makaraos: 100 dagli (Mga Kwentong Pasaway, Paaway at Pamatay)*. Pasay City: Visprint Inc. 2011. Print.
- Atalia, Eros S. *Ligo na U, Lapit na me*. Pasay City: Visprint Inc. 2013. Print.
- Lumbera, Bienvenido. “The Rugged Terrain of Vernacular Literature.” Nasa kanyang *Revaluation 1997* Manila: UST Publishing House, 1997, pp. 87-93. Print.
- Lumbera, Bienvenido. “Ang Pag-usbong ng Bago at ang Paglalalatag ng Bagong Pamantayan”. Nasa *Writing the Nation Pag-aakda ng Bansa* Quezon City: University of the Philippines Press, 2000, pp.166-170. Print.
- Lumbera, Bienvenido. “Ang Bago sa Pagbabago: Paano Kinikilala ang Bago sa Panitikan, Kritisismo at Pagtuturo.” Nasa *Writing the Nation Pag-aakda ng Bansa*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2000. Print.
- Lumbera, Bienvenido. “Dating: Panimulang Muni sa Estetika ng Panitikang Filipino” nasa *Bayan at Lipunan Ang Kritisismo ni Bienvenido Lumbera*. Rosario Torres-Yu (Ed.) Manila: UST Publishing House. 2005. Print.
- Pascual, Chuckberry. “Introduksiyon.” Nasa Eros Atalia, *Tatlong Gabi Tatlong Araw*. Pasay: Visprint, 2013, pp. 1-2. Print.
- Tolentino, Rolando B. *Pag-aklas, Pagbaklas, Pagbagtas: Politikal na kritisismong Pampanitikan*. Quezon City: UP Press, 2009. Print.
- Tolentino Rolando B. “Weder-weder lang! Ang Materialidad ng Panahon at Espasyo ng Dagli,” nasa *Ang Dagling Tagalog 1903-1936* Rolando Tolentino at Aristotle Atienza (ed.) Quezon City: Ateneo de Manila Press, 2007. Print.

Panayam

Atalia, Eros S. *Personal na panayam*. 24 Enero 2013.

Mga Website

“Watch ‘Ligo Na U, Lapit Na Me:’ The musical”. Rappler.com. February 12, 2016. Web. October 1, 2018.
Evangelista, Kristian Ray. “Si Intoy Siyokoy ng Kalye Marino” Kupdf.net. July 24, 2017. Web. April 3, 2019.

Si **ZARINA JOY T. SANTOS** ay nagtapos ng kursong BA Filipino at MA Filipino (Wika) sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Instruktor siya sa UP Diliman sa ilalim ng Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas na nagtuturo ng mga kursong Filipino at Buhay at mga Akda ni Dr. Jose Rizal.

Maliban sa pagtuturo ay nagsisilbi rin siya bilang manunulat at konsultant sa mga teksbuk panghayskul sa Filipino. Ang kaniyang mga saliksik ay patungkol sa leksikograpiya, mga varayti ng wika sa Pilipinas at pamamahalang pangwika sa Pilipinas.

Zarina Joy T. Santos earned her Bachelor and Masters degree in Filipino at the University of the Philippines Diliman. She is also full-time faculty of Department of Filipino and Philippine Literature in UP Diliman where she teaches Filipino language and Life and Works of Jose Rizal.

She is also a researcher and semanticist of UP Monolingual Dictionary of Filipino and writes Filipino textbooks for high school. Her current researches involve lexicography and language management in social institutions.